

Rivayet ve İsnad Açısından İbn Ebî Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i

Ibn Abî 'Arûba's *Kitâb al-Manâsik* in Terms of the Method of Narration and Isnâd

Kenan Oral¹

ÖZ

İbn Ebî Arûbe'nin (ö. 156/773) telif ettiği *Kitâbü'l-Menâsik*, Basra'da tasnif edilen ilk hadis kitapları arasındadır. Hicrî ikinci asırda hadis ve fıkıh ilminin gelişimine katkı sağlayan söz konusu eserin isnad yapısı ve rivayet yönteminin tahlili büyük önem taşımaktadır. İlk tasnifler arasında olmasına rağmen bu eser; tasnif, metin ve rivayet açısından ele alan yeterli nitelikte çalışmalar yapılmamıştır. Bu nedenle konuyla ilgili ilk makalemizde tasnif ve metin unsurları yönüyle ele alınan *Menâsik*, burada kaynak dağılımı, mürsel, mübhem ve münkati' rivayetleri ile diğer sened özelliklerinin yanı sıra rivayet usul ve üslubu gibi açılardan analiz edildi. Eserin hadis tarihi ve edebiyatındaki konumunun daha net bir şekilde tespiti için temel noktalarda aynı dönemin farklı bölgelerde öne çıkan eserleri ile karşılaştırma yoluna gidildi. Çalışmada günümüze tam olarak ulaşamayan *Menâsik*'in, sened ve rivayet özellikleri açısından aynı yüzyılda telif edilen çalışmalarla yakın özellikler taşıdığı görülmüştür. Eser, hicrî ikinci asrın sünnet anlayışına uygun bir şekilde merfû ve mevkuf olanları içermekle birlikte ağırlıklı olarak maktû rivayetlerden oluşmaktadır. *Menâsik*, hicrî ikinci yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan kitaplardan biri olarak %30,5 oranında münkati', mürsel ve mübhem türünde muttasıl olmayan senedler barındırır. Bu durum müellifin ders halkasının, bilgileri sahibine dayandırma noktasındaki genel mütesâhil tavırlarıyla ilişkilidir. Eseri telif ederken İbn Ebî Arûbe'nin, doğrudan bir yazılı kaynaktan rivayet aldığına dair elimizde açık bir bilgi bulunmamakla birlikte müellifin, teorik düzlemde bu konuda bir sorun görmediği ve fiziki olarak da elinde yeterli yazılı kaynak bulunduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis Tarihi, Hadis Edebiyatı, Rivayet Yöntemi, Sened, Kitâbü'l-Menâsik

ABSTRACT

Written by Abû al-Nadr Sa'îd ibn Abî 'Arûba al-'Adawî (d. 156/773), *Kitâb al-Manâsik* is one of the first hadith books classified in Başrah. The analysis of the *isnâd* structure and narration method of this book has great importance in terms of the development of the sciences of hadith and fiqh. Not enough studies have dealt with this work in terms of classification, text, narration style, and *sanad* [chain of transmission]. For this reason, my first article on

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kenan Oral (Dr.),
Din İşleri Yüksek Kurulu, Ankara, Türkiye
E-posta: kenanoral55@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1899-0930

Başvuru/Submitted: 12.12.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
28.02.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
04.03.2023

Kabul/Accepted: 04.03.2023

Atf/Citation: Oral, Kenan. Rivayet ve İsnad Açısından İbn Ebî Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 13/1, (Mart 2023): 63-90.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1217948>

the subject discussed *Kitâb al-Manâsik* in terms of classification and text. The current article, however, analyzes *Kitâb al-Manâsik* in terms of its source structure, diversity, and narration design. In order to determine the position this work has in hadith history and the literature more clearly, the article compares it with the prominent works of the same period in terms of some basic points. *Kitâb al-Manâsik* has not fully survived to the present day and has characteristics similar to the works that were compiled in the same century. *Kitâb al-Manâsik* involves hadiths *marfû'* [attributed only to the Prophet] and *mawqûf* [attributed to a companion], but mainly consists of hadith *makû'* [attributed to a successor of the companions]. Of the hadiths in *Kitâb al-Manâsik*, 30.5% have the *munqaj'* [interrupted], *mursal* [sent/transmitted missing a companion] or *mubham* [involving an unknown person] types of defective *isnâd*. This situation relates to the general soft attitude of the author's hadith circle. No clear information exists that Abû al-Nadr had transmitted directly from a written source. However, the hadith assembly in which he was involved was known to have had a more liberal attitude on this point. Abû al-Nadr, who has sufficient written sources, does not see any theoretical problem in this regard.

Keywords: History of al-Hadith, Hadith Literature, Method of Narration, *Sanad*, *Kitâb al-Manâsik*

EXTENDED ABSTRACT

Abû al-Nadr Sa'îd b. Abî 'Arûba al-'Adawî was born around the year 76/696 and died in 156/773. He compiled his *Kitâb al-Manâsik* in the first half of the 2nd century AH when the subject-centered classification of al-Hadith began. Despite being among the first classified hadith books in Baṣrah, not enough studies have dealt with this work in terms of classification, text, narration style, and *sanad* [chain of transmission]. For this reason, my first article on the subject discussed *Kitâb al-Manâsik* in terms of classification and text by comparing it to the major hadith books of the period. This current article analyzes *Kitâb al-Manâsik* in terms of its source structure, diversity, and narration pattern. In order to determine the place *Kitâb al-Manâsik* has in the history and literature of al-hadith in the 2nd century AH, it has been compared to Ma'mar's (d.153/770) *al-Jāmi'*, Mālik's (d.179/795) *al-Muwaṭṭa'*, Abû Yūsuf's (d.183/798-9) *al-Āthār*, and Shaybānī's (d.189/804) *al-Āthār*.

Kitâb al-Manâsik has not fully survived to the present day and contains 167 hadith. This work has characteristics similar to the works that were compiled in the same century in terms of the features of *sanad* [chain of transmission] and narration. This book is similar to Shaybānī's *Kitâb al-Āthār* and Abû Yūsuf's *Kitâb al-Āthār* in that the narrations of a single teacher constitute the majority of the book. *Kitâb al-Manâsik* was primarily compiled based on the narrations of the those from the same hadith school, such as Ḥasan al-Baṣrī, Qatāda, and Maṭar al-Warrāk. In addition to these, *Kitâb al-Manâsik* also includes narrations from other hadith scholars in Baṣrah and the *isnâd* [plural of *sanad*] of Kūfa, Mecca, and Medīna.

Kitâb al-Manâsik includes hadith *marfû'* and *mawkûf*, but mainly consists of hadith *makû'*. Abû al-Nadr uses expressions common to his period when stating a narration to be attributed to the Prophet without giving the whole *isnâd*. This shows the book to have a narration style of the 2nd century AH. This is also a proof that the fiqh solutions of the jurists and Muslims in the first period being later attributed to the Prophet with perfect *isnâd* as some Orientalists have claimed does not need to be inferred. Abû al-Nadr's sources on hadith *mawkûf* are mostly

the *ṣahāba* [companions] who pioneered the Ḥijāz and Kūfa schools. Due to Abū al-Nadr's perspective on fiqh, the *ṣahāba* have a significant proportion of *faqīh* [jurist] among them. Abū al-Nadr was not content with only the *tābi'ūn* [successors] scholars of his own hadith circle and region but also conveyed the hadiths from other science centers in the *makṭū'* narrations.

Of the hadiths in *Kitāb al-Manāsik*, 30.5% have the *munqaṭi'* [interrupted], *mursal* [sent/transmitted missing a companion] or *mubham* [involving an unknown person] types of defective *isnād*. This situation pertains to the general soft attitude of Abū al-Nadr's hadith circle with regard to attributing information to the owner. These issues, which were considered defects in the following centuries, actually show that Abū al-Nadr had not engaged in activities such as correcting and completing deficiencies in the *isnād*, as some Orientalists have pointed out. Abū al-Nadr can be mentioned to have also included hadith with *mubham isnād*, to have not seen any such necessity due to the conditions of the period, to have thought that he would extend the book, to have listened to many of his teachers, to have had trouble remembering, and to have had a fiqh-centered perspective. His fiqh point of view and transmission pattern are seen to have been effective in combining *isnād*.

Abū al-Nadr used the natural transmission forms in daily speech and discourses, as well as the forms used by those who'd gained the meaning of terms such as '*an'ana*, *taḥdīth*, and *inbā'* with regard to *tahammul* [learning] and *adā* [teaching] hadith.

No clear information exists about Abū al-Nadr having transmitted directly from a written source. However, the hadith assembly with which he was involved was known to have had a more liberal attitude on this point, and an author with sufficient written sources does not see any theoretical problem in this regard.

Finally, pointing out some issues that resulted from the study prepared on *Kitāb al-Manāsik* appears useful. First of all, reconstructing the remaining section of *Kitāb al-Manāsik*, which was compiled in the 2nd century AH and has not fully survived to the present, by making use of Abū al-Nadr's contemporaries and later hadith classifications would have great importance. Secondly, the influence *Kitāb al-Manāsik* had on the works in Abū al-Nadr's own period needs to be dealt separately from the influence it had on works in the 3rd century AH. Lastly, the importance of dealing with the narrations in *Kitāb al-Manāsik* comprehensively within the framework of the phenomenon of *raf'* [raising] *isnād* and *isnād* completion by taking into account hadith history studies and Orientalist claims must also be stated.

Giriş

Hicretin ikinci asrının ilk yarısı, rivayet malzemesinin tedvini ile birlikte ilk hadis cüzlerinin ve kitaplarının tasnif edilmeye başlanması, rivayet usul ve yöntemlerinin yerleşme sürecinin devam etmesi ve hadislerin otantikliğiyle ilgili tartışmalarda çokça üzerinde durulan bir dönem olması hasebiyle hadis tarihi açısından büyük bir önemi haizdir. Farklı hadis halkalarına ev sahipliği yapan Basra, bu dönemde hadislerin yazım, derleme ve tasnif faaliyetine katılan önemli ilim merkezlerindedir. Basra'nın ilk musannifleri arasında sayılan¹ Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî Arûbe el-Adevî 76/696 yılı civarlarında doğmuş ve Basra'da ikamet ettikten sonra genel kanaate göre 156/773 senesinde aynı yerde vefat etmiştir.² İbn Ebî Arûbe'nin günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü'l-Menâsik*, Basra'daki tek konulu ilk musannefler arasında yer almaktadır. Bu önemine rağmen *Menâsik*; tasnif, metin, rivayet üslubu ve isnad açısından yeterli düzeyde analiz edilmemiştir. Nitekim yaptığı tez çalışmasında Dünder, *Menâsik*'in ve müellifinin tanıtımına, eserdeki rivayetlerin metin ve sened tenkidi ile tahrîcine odaklanmış, eserin isnad ve rivayet üslubu üzerine yeterince eğilmemiştir.³

Menâsik'in tasnif ve muhteva analizinin dönemindeki belli başlı eserlerle karşılaştırılarak yapıldığı bir önceki makalede⁴ İbn Ebî Arûbe'nin hayatı, hocaları, ona yöneltilen ihtilât, tedlîs ve kaderîlikle ilgili tenkitler ve eseriyle ilgili hususlar üzerinde durulmuştu. Bu nedenle, müellif hakkındaki en önemli eleştiri noktası olması hasebiyle ihtilât konusu dışındaki hususlara sadece atıfla yetinilmiştir.

Ebü'n-Nadr'ın, ömrünün son zamanlarında hafızasının bozulup muhtelit râviler arasında dâhil olduğuyla ilgili genel bir kabul vardır. Fakat âlimler arasında ihtilâtın zamanı, seviyesi ve bu durumdayken ondan nakilde bulunanlar hakkında ciddi ihtilaflar mevcuttur.⁵ Onun

1 Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî el-Hatîb, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmûd Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1403/1983), 2/281-282; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyerü A'lâmü'n-nübela'*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 6/413.

2 Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Kitâbü'l-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001), 9/273; Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Kitâbü'l-Târîhi'l-kebir*, thk. Muhammed Abdulmuîd Hân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1986), 3/504-505; Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzi İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbü'l-Cerh ve'l-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1372/1953), 4/65; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 4/61; a.mlf. *Siyer*, 1417/1996, 6/417; Mehmet Ali Sönmez, "İbn Ebü Arûbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/421; Kenan Oral, "Tasnif ve Metin Açısından İbn Ebî 'Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (31 Mart 2022), 515.

3 Dünder, tezinde *Menâsik*'in rivayet üslubu ve isnad analizi üzerinde yeterince durmamıştır. Şule Dünder, *Saîd b. Ebî Arûbe ve "Kitâbu'l-Menâsik" Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 1-2.

4 Oral, "Tasnif ve Metin Açısından Menâsik".

5 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/273; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1327/1909), 4/64; Zehabî, *Siyer*, 6/413-417; Ali Çelik, "Basralı Muhtelit Râviler (Hicrî İlk Üç Asır)", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2016), 69-72.

ihtilâtının başlama zamanıyla ilgili 132⁶, 133⁷, İbrahim b. Abdullah (ö. 145/763) isyanının meydana geldiği 145⁸ veya 148⁹ gibi seneler zikredilmektedir. Literatürde zikredilen tüm bu farklı nakiller incelendiğinde Ebü'n-Nadr'ın 132 yılında başlayan rahatsızlığının zabt niteliğini bozacak ve cerhe konu olacak seviyeye gelmesinin 145 senesine tesadüf ettiği söylenebilir.¹⁰ Konumuz çerçevesinde daha önemlisi ise Basralı hadisçi ve *Menâsik*'in râvisi Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ'nın (ö. 189/804), hocası İbn Ebî Arûbe'den naklinin ihtilâta maruz kalmasından önce olmasıdır.¹¹ Dolayısıyla *Menâsik*'in elimizdeki kısmının ihtilât eleştirilerinden ve sorunlarından uzak kaldığını söylemek mümkündür.

Bu makalenin amacı *Menâsik*'in kaynak çeşitliliği, isnad yapısı ve rivayet tarzı yönüyle tahlil edilerek hicrî ikinci asır hadis tarih ve edebiyatında durduğu yeri tespit etmektir. Bu gayeye ulaşmak için öncelikle eserin kaynak hocaları; tabi oldukları ilmî gelenek ve eserdeki yer alış oranları gibi hususlar dikkate alınarak analiz edildi. *Menâsik*'in isnad yapısı merfû, mevkuf ve maktû türü rivayetleri içerme oranları ile muttasıl ve münkatî türü haberleri kullanma biçimi açısından incelenerek müellifin hadis ve sünnet algısı, rivayet kabul şartları gibi hususlara dair değerlendirmeler yapıldı. Rivayet tarzının tespiti amacıyla, *Menâsik* müellifinin edâ ve tahammülde hangi yöntemleri ve rivayet kalıplarını tercih ettiği ve bu noktadaki tutumu üzerinde duruldu. Ebü'n-Nadr'ın *Menâsik*'in telifinde yazılı kaynaktan faydalanıp faydalanmadığı konusu, eserin iç verilerinden, tabi olduğu ekolün bu noktadaki tutumundan ve tarihi bilgilerden hareketle tespit edilmeye çalışıldı. Bütün bu hususlarda sağlıklı ve daha net veriler elde edilebilmesi, benzeyen ve ayrışan yönlerin ortaya konulması amacıyla *Menâsik*; Ma'mer'in (ö. 153/770) *Câmi*'i, Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ı ve Ebü Yûsuf (ö. 183/798-9) ve Şeybânî'nin (ö. 189/804) *Âsâr* isimli eserleri ile belli başlı konularda mukayese edildi.

Çalışmanın ana kaynağı doğal olarak İbn Ebî Arûbe'nin *Menâsik* isimli eseridir. Konuyla ilgili Dündar'ın bahsi geçen tezi ve Mansur Koçinkağ'ın "Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis" isimli çalışmasının *Menâsik* ile ilgili bölümleri faydalanılan kaynaklar arasındaydı.¹² Karşılaştırmalar yapmak amacıyla aynı dönemde telif edilen Ebü Yûsuf ve Şeybânî'nin *Âsâr*'ları ile Mâlik'in *Muvatta*'ı ve Ma'mer'in *Câmi*'ine sıkça başvuruldu. Ayrıca bu eserlerin isnad, kaynak ve rivayet yapısı hakkında bilgi ve değerlendirmelerde bulunan bazı modern çalışmalardan istifade edildi. Bu çerçevede özellikle Bünyamin Erul'un Ma'mer b. Raşid'in (ö. 153) *Câmi*'ini rivayet açısından ele aldığı "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I) I.

6 İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/66.

7 İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/66.

8 Abdurrahmân b. 'Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî Ebü Zür'a, *Târihu Ebî Zür'a ed-Dımeşkî*, thk. Halil Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1996), 212; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/64; Ebü Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 6/415.

9 İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/65.

10 Oral, "Tasnif ve Metin Açısından Menâsik", 519.

11 İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/96.

12 bk. Mansur Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 144-155.

Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö. 153) el- Câmî'i" adlı makalesi,¹³ Mehmet Özşenel'in "Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı" adlı kitabı,¹⁴ Fatih Bayram'ın "Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Âsâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi" isimli tezi,¹⁵ Nilüfer Kalkan Yorulmaz'ın "Ehl-i Rey'in Rivayet Anlayışı (İmam Muhammed'in Kitâbu'l-âsâr'ı Örneği)" adlı kitabı,¹⁶ İsmail Karagözoğlu ve Tunahan Erdoğan'ın "İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin Hadisçiliği ve el-Âsâr İsimli Eserinin Önemi" adlı makalesi¹⁷ ile tarafımızca telif edilen "Muvatta' Oluşum Süreci, Tasnifi ve Nüsha Farklılıklarının Sebepleri" isimli esere¹⁸ başvuruldu.

Tarih ve ricâl kaynaklarının yoğun kullanıldığı eserde Basra'daki hadis ilmiyle ilgili önemli bilgiler sunan Ali Çelik'in "İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi" isimli doktora tezi¹⁹ ve Ömer Faruk Maden'in Muhammed Enes Topgül ile birlikte kaleme aldığı "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği" makalesinden²⁰ Ebû'n-Nadr'ın Basra'nın ekol yapısındaki yeri ve tavır farklılıklarını tespit için istifade edildi.

Kaynak Yapısı ve Çeşitliliği

İbn Ebî Arûbe, tasnif döneminin başlangıcında kaleme aldığı *Menâsik*'te sonraki dönemde yerleşen kabullere göre birtakım kusurlar taşısa da rivayetleri senedli nakleder. Günümüze eksik ulaşan kitap muhakkik Âmir Sabri'nin numaralandırmasına göre toplam 163 rivayet ihtiva eder.²¹ Tarafımızca yapılan isnad merkezli sayıma göre 167 rivayet ve 180 sened vardır.²² Onun kimlerden ne oranda rivayette bulunduğunu tespit etmek eserin kaynak yapısı ve çeşitliliğine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Aşağıdaki tablo, müellifin, ismini belirterek rivayette bulunduğu 13 şeyhine kaç senedde yer verdiğini ve bunların toplam sened sayısı içerisindeki oranını gösterir.

- 13 Bünyamin Erul, "Hicri II. Asırda Rivayet Üslûbu (I) I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö. 153) el-Câmî'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (01 Nisan 2002), 27-61.
- 14 Mehmet Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011).
- 15 Fatih Bayram, *Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Âsâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009).
- 16 Nilüfer Kalkan Yorulmaz, *Ehl-i Rey'in Rivayet Anlayışı (İmam Muhammed'in Kitâbu'l-âsâr'ı Örneği)* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018).
- 17 İsmail Karagözoğlu - Tunahan Erdoğan, "İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin Hadisçiliği ve el-Âsâr İsimli Eserinin Önemi", *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (20 Haziran 2022), 56-77.
- 18 Kenan Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci, Tasnifi ve Nüsha Farklılıklarının Sebepleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022).
- 19 Ali Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017); a.mlf. *Basra'da Hadis İlk Üç Asır* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020).
- 20 Muhammed Enes Topgül - Ömer Faruk Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği", *İslam Araştırmaları Dergisi* 45 (29 Ocak 2021), 37-68; Ayrıca bk. Ömer Faruk Maden, *Hicri İkinci Asırda Ehli Hadis Halkaları Basra* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).
- 21 Âmir Hasan Sabri, "Mukaddime", *Kitâbü'l-Menâsik*, mlf. Ebû'n-Nadr Saïd b. Ebî 'Arûbe Mihrân el-'Adevî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000), 5-52.
- 22 Muhakkikin tek numara altında verdiği bazı rivayetlerin, biri merfû, diğeri maktû vb. farklı nitelikte olanlarının ayrı bir rivayet sayılmasından dolayı tespit edilen sayılar farklılık arz etmektedir.

Hocası	Şehir	Sened Sayısı	Oranı (%)
Katâde b. Diâme (ö. 117/735)	Basra	129	71,66
Eyyüb es-Sahtiyânî (ö. 131/749)	Basra	12	6,66
Ebü Ma'şer Ziyâd b. Küleyb (ö. 119/737)	Kûfe	10	5,55
Matar el-Verrâk (ö. 129/747)	Basra	8	4,44
Ali b. Sâbit (ö. 125/716)	Basra	2	1,11
Mâlik b. Dînâr (ö. 131/749)	Basra	2	1,11
Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732)	Mekke	2	1,11
Hasen el-Basrî (ö. 110/728)	Basra	1	0,55
Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729)	Basra	1	0,55
Kesîr b. Şinzîr (ö. 131-140/749-758)	Basra	1	0,55
Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760)	Medine	1	0,55
Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770)	Basra	1	0,55
Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) veya Sâhib leh	Medine	1	0,55

Menâsik senedlerinin yaklaşık dörtte üçünün kaynağı Katâde b. Diâme'dir.²³ İbn Ebî Arûbe'nin en çok nakilde bulunduğu 7 şeyhinden gelen rivayetler eserin yüzde doksandan fazlasını oluşturur. Bu açıdan bakıldığında eser, Katâde'nin görüş ve rivayetlerini merkeze almakta olup kaynak çeşitliliği açısından zayıf bir niteliktedir. Böylesi bir telif tarzı, eserin kaleme alındığı dönem ve Katâde'nin müellif üzerindeki baskın rolüyle yakından ilişkilidir. Benzer bir durum ilk musannef tarzı kitaplardan Ebû Yûsuf'un ve Şeybânî'nin *Âsâr* adlı eserlerinde Ebû Hanîfe'nin etkin rolüyle ortaya çıkar.²⁴ *Muvatta*'nın ise yüzde kırktan fazlasını Nâfi' (ö. 117/735), Zührî (ö. 124/742) ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'den gelen rivayetler oluşturur.²⁵ Basra'da yetişmesiyle ilgili olsa gerek Ma'mer'in *Câmi*'inin yaklaşık dörtte biri Katâde ile Eyyüb Sahtiyânî'den nakledilir.²⁶ Kaynak çeşitliliği açısından bu dört eser ile karşılaştırıldığında *Menâsik*'in, tek bir şeyhin rivayetlerinin kitabın yarısından fazlasını oluşturması açısından *Âsâr*'lar ile benzerlik taşıdığı görülür. *Muvatta*'da *Menâsik* kadar olmasa bile az sayıdaki şeyhin rivayetlerine odaklanır. Ma'mer ise belli başlı kaynak hocalar açısından benzer olmakla birlikte Basralı olmayan şeyhlerinden elde ettiği rivayetler ile kaynak çeşitliliği açısından daha zengin bir görünüm arz eder.²⁷

İbn Ebî Arûbe'nin eserdeki şeyhlerinin ekseriyeti Basralı veya Basra'da yerleşiktir. Eserin yüzde doksandan fazlasını oluşturan ilk yedi râvisine bakıldığında bu durum açıkça görülür.

23 Katâde'nin eserin muhtevasının oluşumunda ciddi katkısı olduğunu belirten Koçinkağ'ın Katâde dışındaki râvilerden aktarılan rivayetlerin eserin beşte biri civarında olduğu tespiti doğru gözükmemektedir. Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*, 145-146.

24 Özşenel, *Ebü Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, 11, 109; Yorulmaz, *Ehl-i Rey'in Rivayet Anlayışı*, 49-50.

25 Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 17-18.

26 Bünyamin Erul, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 143.

27 Hasan b. Abdurrahmân er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 620; Erul, *Hadis Tetkikleri*, 139-140.

Eserin birincil kaynağı Katâde, kabilesiyle birlikte göç ettiği Basra'da yaşayan ve ilmî hayatını orada sürdüren Basralı bir fakih ve müfessirdir.²⁸ Dönemindeki isnadların 6 medârından biri olan Katâde,²⁹ Hasen el-Basrî'den sonra sekiz sene boyunca ilim halkasının başında bulunmuştur.³⁰ Katâde'den sonra ders halkasının başına geçen Matar el-Verrâk ise aslen Horasanlı olmakla birlikte sonradan Basra'ya yerleşen zâhit bir âlimdir.³¹ Bu açıdan incelendiğinde İbn Ebî Arûbe, şeyhleri Hasen el-Basrî, Katâde ve Matar'dan 138 sened naklederek eserinin yüzde 77'sini kendi halkasının başına geçen hocalarından almıştır.

Hicri ikinci asırda Basra'da meşhur diğer bir hadis halkası Muhammed b. Sîrîn'e (ö. 110/729) aittir.³² Ondan sonra yerine geçip halkasını devam ettiren, en yakın öğrencilerinden Eyyûb es-Sahtiyânî'dir.³³ Basra'da vefat eden Sahtiyânî eserin ikinci en önemli kaynağıdır.³⁴ Ebü'n-Nadr, doğrudan bu iki hocasından gelen 13 (%7) senede yer verir.

İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) öğrencilerinden Ebü Ma'sher Ziyâd b. Küleyb et-Temîmî el-Kûfî (ö. 119/737)³⁵ eserin başlıca kaynaklarından. Ondan rivayet edilen 10 rivayetin tamamı Nehaî'den nakledilmiştir. Bu kanal, Ebü'n-Nadr'ın Kûfe bağlantı noktası, diğer bir ifadeyle Kûfe rivayetlerini temin ettiği yoldur.

Mekke'nin tâbiîn fakihlerinden Atâ b. Ebî Rebâh³⁶ doğrudan iki senedde yer alır.³⁷ Bu rivayetler dışında müellif, onun ismini Katâde, Kesîr b. Şinzîr, Mâlik b. Dînâr, Matar el-Verrâk ve mübhem râviler aracılığıyla naklettiği 15 senedde zikreder. Ricâl kaynaklarında müellifin hocaları arasında sayılmayan³⁸ Atâ'dan doğrudan hadis aldığına dair bir bilgi tespit edilememiştir.

Medine ekolünün temsilcilerinden İbn Ömer'in (ö. 73/693) mevlâsı Nâfi'den rivayetiyle bilinen Ali b. Sâbit el-Ensârî Basralılar arasında sayılır.³⁹ Ebü'n-Nadr'ın, Ali b. Sâbit'ten naklettiği her iki mevkuf rivayet de Nâfi' kanalıdır. O, Nâfi'den gelen diğer rivayetlerde ise Sahtiyânî yolunu seçmiştir. İki senedde yer verilen Mâlik b. Dînâr da zâhit kişiliğiyle bilinen güvenilir Basralı bir âlimdir.⁴⁰

28 Zehebî, *Siyer*, 5/270-275; Abdülhamit Birışık, "Katâde b. Diâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/22.

29 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dil*, 1/34.

30 Ebü Zür'a, *Târih*, 121.

31 Zehebî, *Siyer*, 5/452-453; Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 28/51-52; Ebü Zür'a, *Târih*, 121, 211, 212.

32 Topgöl - Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkaları", 47.

33 Zehebî, *Siyer*, 6/20.

34 Zehebî, *Siyer*, 6/15, 18.

35 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/238.

36 İsmail Cerrahoğlu, "Atâ b. Ebü Rebâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/35-36.

37 Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî 'Arûbe Mihrân el-'Adevî İbn Ebî Arûbe, *Kitâbü'l-Menâsik*, thk. Âmir Hasan Sabri (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000), 63 (No: 12), 106 (No: 131).

38 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/5-7; Zehebî, *Siyer*, 6/413.

39 Buhârî, *Târih-i kebîr*, 6/264.

40 Zehebî, *Siyer*, 1417/1996, 5/362-364; Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dîmaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dîmaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 56/393.

Görüldüğü üzere Ebü'n-Nadr, *Menâsik*'i telif ederken ekseriyetle Basralı hocalarından; özellikle de içinde yer aldığı halkanın başındaki Hasen el-Basrî, Katâde ve Matar gibi âlimlerden istifade etmiştir. Buradan hareketle onun öncelikle kendi halkasının rivayetlerini topladığı ve bu rivayetleri temel alarak bir eser telif ettiğini söylemek mümkündür. Onun ikincil kaynakları ise Basra'daki diğer hadis halkasının temsilcileri olan Sahtiyânî ile İbn Sîrin'dir. Bununla birlikte müellif ihtiyaç gördüğü nisbette Kûfe, Mekke ve Medine senedleri aracılığıyla gelen rivayetleri de eserine almıştır.

Kaynak Açısından Senedler

Menâsik'in mevcut kısmında 17'si merfû, 24'ü mevkuf, 28'i maktû toplam 69 farklı sened yer almaktadır. Tamamı hesaba katıldığında 29'u merfû, 36'sı mevkuf, 113'ü maktû olmak üzere toplam 178 sened vardır. Karşılaştırmada esas alınan diğer eserlerle kıyaslandığında şöyle bir oransal tablo ortaya çıkar.

Eserin Adı	Merfû (%)	Mevkuf (%)	Maktû (%)
İbn Ebî Arûbe, <i>Menâsik</i>	16	20	63
Ma'mer, <i>Câmi</i> ⁴¹	55	30	15
Mâlik, <i>Muvatta</i> ⁴²	42	39	18
Ebü Yûsuf, <i>Âsâr</i> ⁴³	20	32	48
Şeybânî, <i>Âsâr</i> ⁴⁴	15	28	54

Tablodan anlaşılacağı üzere yarıdan fazlasını maktû rivayetlerin oluşturduğu *Menâsik* ile Şeybânî'nin *Âsâr*'ı merfû rivayet oranının düşüklüğüyle diğer eserlerden ayrılır. Ebü Yûsuf'un *Âsâr*'ı bu iki esere oransal anlamda daha yakındır. *Câmi*'in yarıdan fazlası, *Muvatta*'ın ise yarıya yakını merfû olup maktû oranı %15'ler seviyesindedir.

Menâsik ile her iki *Âsâr*'da sünnetin tespiti için tâbiîn kavillerine daha çok müracaat edilirken, Ma'mer ile Mâlik'in eserlerinde Hz. Peygamber'in hadislerinin nakli daha yaygındır. Bu bağlamda Basralı Ebü'n-Nadr'ın, Kûfe ekolünün temsilcisi müelliflerle; Basra kökenli Ma'mer'in ise Medine'nin imamı Mâlik ile benzer bir kaynak türüne sahip olduğu dikkat çeker. Diğer bir ifadeyle Ebü'n-Nadr, Hanefî müelliflerle aynı bakış açısından hareket etmiş ve sünnetin tespiti için merfû hadisi zorunlu görmemiş, bilakis bu noktada mevkuf ve maktû rivayetleri yaygın bir şekilde kullanmıştır. Dolayısıyla sünneti, Hz. Peygamber'in hadisleriyle sınırlayan yaklaşımın onlar üzerinde etkili olmadığını söylemek gerekir. *Menâsik* ve her iki *Âsâr*'da maktû oranının yüksekliğinin diğer bir nedeni Katâde ve Nehâî'nin görüşlerinin

41 Bu oranlar Erul'un, Ma'mer'in dört hocasından naklettiği 800 rivayet özelinde yapılan sayımdan elde edilmiştir. Erul, "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I)", 36.

42 Bu oranlar, *Muvatta*'ın Yahyâ el-Leysî nüshasının -diğer nüshalarla ihtilâflılar hariç- rivayet sayısı dikkate alınarak hesaplanmıştır. Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 492.

43 Bayram, *Ebü Yûsuf'un Kitâbu'l-Âsâr*'ı, 24.

44 Yorulmaz, *Ehl-i Rey'in Rivayet Anlayışı*, 72.

aktarılmasına verilen özel önemdir. Bu eserlerin benzerliklerinde coğrafi açıdan yakın olan Basra ve Kûfe arasındaki siyasi ve ilmî etkileşimin⁴⁵ payının olması da muhtemeldir.

Merfû Senedler

Menâsik'te Hz. Peygamber'e nisbet edilen 17 farklı sened vardır. Sayıları toplamda 29'ulaşan merfû senedlerin 22'si Katâde⁴⁶, 3'ü Eyyüb es-Sahtiyânî⁴⁷ vasıtasıyla gelmektedir. Kesîr b. Şinzîr, Mâlik b. Dînâr ve Ebû Ma'şer'den ise birer merfû rivayet nakledilmiştir.⁴⁸ Bir rivayette ise müellif, şeyhini "*racul*" diyerek mübhem bırakmıştır.⁴⁹

7'si muttasıl olan senedlerin en âlîsi, Katâde – Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) şeklinde⁵⁰ olup Hz. Peygamber ile müellif arasında sadece 2 kişi vardır. Onun Hz. Peygamber'e iki kişi ile ulaşan tek muttasıl senedi budur. Müellif, 3 senedde⁵¹ Hz. Peygamber'e 3, 2'sinde⁵² ise 4 râvi ile ulaşır. Onun sahâbe ile arasında genelde 2 râvi vardır. Zira dört râvili müsned⁵³ rivayetlerin çoğunun nedeni, iki sahâbînin birbirinden naklidir.

Hicri ikinci asırdan sonra Şâfiî'nin etkisiyle merfû hadis, sünneti tespitite hâkim bir konuma gelmiş ve buna paralel olarak rivayetin Hz. Peygamber'e nispeti daha da önem kazanmıştır.⁵⁴ Hadislerin merfû olduğu değişik şekillerde ifade edilmektedir. Sözü, fiilin veya takrîrin Resûlullah'a nisbeti muttasıl senedler vasıtasıyla olduğu gibi "يرفعه إلى" "يبلغ به", "يرفعه إلى", "يرفعه", "يرفعه", "يرفعه", "يرفعه" gibi kalıplarla da yapılabiliyordu.⁵⁵ Hadisin merfû olduğuna işaret eden bu tarz ifadeler *Menâsik*'te peş peşe iki rivayette karşımıza çıkar. Bu lafızların her ikisi de "سُئِلَ عَنِ الرَّجُلِ حَجًّا، أَيَحُجُّ أَيضًا أَوْ يَعْتِقُ أَوْ يَتَّصَدَّقُ؟"⁵⁶

İbn Ebî Arûbe ilk rivayette, Katâde'nin hac yapılması görüşünde olmamasının Hasen el-Basrî'nin merfû olarak rivayet ettiği hadisten kaynaklandığından bahseder. Fakat burada herhangi bir hadis metnine yer vermez.⁵⁷ Devamında Katâde – Hasen el-Basrî senediyle gelen

45 Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 127.

46 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 57, 58 (No: 1), 58 (No: 2), 61 (No: 6, 7), 62 (No: 8), 66 (No: 17), 69-70 (No: 24), 72-73 (No: 26), 81 (No: 47), 83 (No: 51), 84 (No: 53, 54), 86 (No: 58, 61), 88 (No: 65), 91 (No: 80), 95-96 (No: 90), 97 (No: 96), 97 (No: 96), 98 (No: 100), 104 (No: 124), 111 (No: 150), 116 (No: 163).

47 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 82 (No: 50), 103 (No: 123), 115 (No: 162).

48 Sırasıyla: İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 88 (No: 66), 80 (No: 45), 100 (No: 109).

49 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 111 (No: 149).

50 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 116 (No: 163).

51 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 103 (No: 123), 103 (No: 123), 111 (No: 150), 115 (No: 162).

52 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 88 (No: 66), 98 (No: 100).

53 Müsned terimi, merfû ve muttasıl hadis anlamında kullanılmıştır. bk. Ebû Amr Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdîrrahmân b. Müsâ eş-Şehzürî İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, thk. Nüreddin İtr (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1430/2009), 42-43.

54 bk. Zîşan Türcan, "Üçüncü Asır Hadis Musennefâtı Üzerine eş-Şâfiî'nin Etkisi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/1 (Haziran 2009), 87-100.

55 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 50-51; Suiçmez, bu tür ifadelerin, rivayetin Hz. Peygamber'e nispeti konusunda bazı şüphelere işaret ettiğini kaydeder. Yusuf Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 53-54.

56 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 61 (No: 6, 7).

57 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 61.

hadis, Allah katında en faziletli amelin Allah yolunda cihat veya hacc-ı mebrûr olduğunu haber verir.⁵⁸ Hasen el-Basrî, burada sahâbî râvisini atlayarak “يَرْفَعُهُ إِلَى النَّبِيِّ” ifadesiyle rivayeti ref eder.⁵⁹ Burada Katâde'nin, sahâbî râvisini zikretmeden Hasen el-Basrî'nin merfû naklettiğini belirtmesi de muhtemeldir. Rivayetin diğer hadis kaynaklarında sened veya metin açısından benzer bir târikinin tespit edilememesi bu konuda kesin bir kaniya varmayı zorlaştırmaktadır.

İbn Ebî Arûbe, rivayetin ref edildiğini belirtirken Ma'mer,⁶⁰ Mâlik,⁶¹ Şeybânî⁶² ve Ebü Yûsuf⁶³ ile benzer ifadeler kullanır. Buradan yola çıkarak senedi tam olarak vermeden merfû olduğuna işaret ile yetinmenin hicri ikinci asrın bir rivayet üslubu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Schaht'ın isnadların geriye doğru gelişimi şeklinde adlandırdığı ve Juynboll'ün ilk dönemdeki fakihlerin ve Müslümanların fikhî çözümlerinin, daha sonrasında muttasıl senedlerle ref edildiği şeklindeki çıkarımının⁶⁴ zorunlu olmadığını söylemek gerekir. Burada ref olgusunun tarihte hiç yaşanmadığı veya bu tarz ifadelerin bazen ref olgusuna işaret edebileceği ihtimali yok sayılmamaktadır.⁶⁵ Fakat başka bir karine olmaksızın söz konusu ifadelerden, doğrudan rivayetin ref edildiği sonucunu çıkarmanın yanlışlığı vurgulanmaktadır. Bunların dışında eserde, ikisi Hz. Ömer'den, (ö. 23/644) birisi Fadl b. Abbâs'tan (ö. 63/683), diğeri ismi zikredilmeyen bir sahâbîden olmak üzere toplam 4 hükmen merfû kategorisinde rivayet de vardır.⁶⁶

Mevkuf Senedler

Menâsik'te sahâbeye nisbet edilen toplam 24 farklı sened ve 36 rivayet bulunmaktadır. Bunlardan 34'ü İbn Ömer (12), Hz. Ömer (8), İbn Abbâs (ö. 68/687-88) (6), İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) (3), Hz. Âişe (ö. 58/678) (2), Enes b. Mâlik (1), Hz. Osman (ö. 35/656) (1) ve Hz. Ali (ö. 40/661) (1) gibi sahâbenin önde gelenlerine dayanmaktadır. Bu isimlerin tamamı ya

58 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 61.

59 Ayrıca bk. Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî, *Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatif (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1414/1994), “Salât”, 17.

60 Ebü Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, *Kitâbü'l-Câmi'* (*Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin el-Musannef'i ile birlikte*), thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, ts.), 10/385 (No. 19438), 10/453 (No. 19682), 11/11 (19756); Erul, *Hadis Tetkikleri*, 157.

61 Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'ü'l-İmâmî Dâri'l-Hicre Mâlik b. Enes rivâyetü Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Endelüsî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1417/1997), “Câmi'”, 67; *el-Muvatta'ü rivâyetü Ebî Mus'ab ez-Zührî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmud Muhammed Halil (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), “Câmi'”, 17.

62 Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Âsâr*, thk. Ahmed İsâ el-Ma'sarâvî (Kahire: Dâru's-Selâm, 1427/2006), 1/164, 2/620, 624, 840; Yorulmaz, *Ehl-i Rey'in Rivayet Anlayışı*, 74-75.

63 Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî Ebü Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1355/1936), 40, 184, 215.

64 Sâlih Özer, “G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri”, *İsnad Analiz Yöntemleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 14-15; Gualtherus Hendrik Albert Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Sâlih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 35-36; Harald Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, çev. Bekir Kuzudişli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 85-86; Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (London: Oxford University Press, 1979), 171.

65 bk. Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, 53-55.

66 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 82, 83, 88, 111.

fakih kimliğiyle ya da hadis rivayetiyle meşhur ashab arasındadır. Söz konusu sahâbilerden, Basra ekolünün kurucularından ve önemli ilmî kaynaklarından Enes⁶⁷ ve İbn Abbâs'tan toplamda 7 mevkuf rivayet⁶⁸ nakledilirken İbn Ömer ve Hz. Ömer'in mevkuf rivayetlerinin eserin yarısından fazlasına kaynaklık etmesi dikkat çekicidir. Daha açık ifade etmek gerekirse İbn Ebî Arûbe, kendi halkasının öncüsü sahâbeden çok daha az nakilde bulunurken diğer ekollerin kurucusu ashaba daha fazla yer vermiştir.

Akgün'ün *Kütüb-i Sitte* çerçevesinde yaptığı sayıma göre Basralı râvilerin hadis kaynağı, yaklaşık %40 oranında Enes b. Mâlik'tir.⁶⁹ Bu noktada Topgül ve Maden'in, rivayet malzemesinden hareketle yaptığı incelemede Basra'nın ilmî birikimine kaynaklık etmesi açısından Enes'in ismi öne çıkmakla birlikte, bu şehirdeki hadis halkalarının büyük bir oranda Medine'ye dayandığı tespiti hatırlanmalıdır.⁷⁰ Ebü'n-Nadr'ın mevkuf rivayetlerdeki kaynakları büyük oranda Hicaz ve Kûfe ekollerine öncülük eden sahâbedir. Fakih kimliğiyle temayüz etmiş sahâbî rivayetlerinin bunlar arasında önemli bir yekûn tutması, *Menâsik*'in farklı ekollerin görüşlerini vermeyi hedefleyen fıkıh perspektifi ve Basralıların hadis birikimi noktasında en çok istifade ettiği şehrin Medine olması⁷¹ ile yakından ilişkilidir.

Maktû Senedler

Menâsik'te tâbiîn tabakasına mensup âlimlere nisbet edilen 28 farklı sened ve toplam 113 rivayet vardır. Bu rivayetlerin 49'u Katâde, 22'si Hasen el-Basrî ve 12'si Atâ'dan nakledilir. Geri kalan rivayetlerin 7'si Nehâî, 6'sı Saîd b. Müseyyeb, 4'ü İkrime b. Hâlid (ö. 111-120/730-741), 2'si Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) menşelidir. Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12), Hakem b. Uteybe (ö. 115/733), Zührî, İbn Sîrîn, Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), Şa'bî (ö. 104/722), Sâlim b. Abdullah (ö. 106/725) ve Süleymân b. Yesâr'dan (ö. 107/725) ise birer rivayet yer alır.

Maktû rivayetler analiz edildiğinde İbn Ebî Arûbe'nin tabi olduğu ders halkasından hocaları Katâde ve Hasen el-Basrî'nin görüş ve değerlendirmelerinin toplam tâbiîn kaynaklarının yüzde 55'ini oluşturduğu görülür. O, kendi halkası dışında Basra'daki İbn Sîrîn ile Nehâî ve Şa'bî gibi Kûfe'nin, İbnü'l-Müseyyeb (ö. 94/713) ve Süleymân b. Yesâr gibi Medine'nin meşhur fakihlerinden de istifade etmiştir. Dolayısıyla müellif, maktû rivayetlerde sadece kendi halkasının ve bölgesinin tâbiîn âlimleriyle yetinmemiş; Kûfe, Medine ve Mekke gibi ilim merkezlerindeki birikimi de taşımıştır. Bununla birlikte mevkuf haberlerdeki Medine ve Kûfe kaynaklı rivayetler, tâbiîn tabakasına geldiğinde önemli miktarda azalış göstermiş, Basralı râvilerin oranı ise büyük oranda artmıştır. Maktû rivayet oranlarındaki söz konusu ağırlık, onun tâbiîn tabakasında kendi ilim halkasının, hocalarından daha çok etkilendiğini

67 Akgün, *Rivâyet Coğrafyası*, 128.

68 Sırasıyla: İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 99 (No: 105), 62 (No: 9), 63 (No: 11), 64 (No: 13), 101 (No: 111), 108 (No: 138), 108, 109 (No: 140).

69 Akgün, *Rivâyet Coğrafyası*, 130.

70 Topgül - Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkaları", 43.

71 Akgün, *Rivâyet Coğrafyası*, 141.

ve onların görüşlerini nakletmenin kitabın asıl amacı olduğunu gösterir. O, Kûfe ve Medinelî tâbiînin görüşlerine aynı oranda değer vermez. Bu farklılığın diğer bir gerekçesi ise Medine ve Kûfe rivayetlerine ulaştığı Katâde ve Sahtiyânî gibi şeyhlerinin, o bölgelerin tâbiîn ulemasının görüşlerini aynı ölçüde taşımasında aranabilir.

İttisal Açısından Senedler

Hicrî ikinci asırdaki yerleşik rivayet algısı ve hadis âlimlerinin konuya yaklaşımı hatırdâ tutulduğunda ittisal şartını taşımayan senedlerin varlığı olağan bir durumdur.⁷² Bu nedenle her iki *Âsâr*'da, *Muvatta*'da ve *Câmi*'de hicrî üçüncü asırdaki sened kusuru olarak değerlendirilen mürsel, münkatı', mübhem ve belağ şeklinde çok sayıda rivayet aktarılmıştır.⁷³ Aynı nedenlerden dolayı *Menâsik* de münkatı', mürsel ve mübhem türünde muttasıl olmayan senedler içerir. Bu durum müellifin, tabii olduğu ders halkasının önde gelen hocalarından Hasen el-Basrî ve Katâde'nin bir şekilde elde ettikleri bilgileri sahibine dayandırma noktasında benimsedikleri mütesâhil tavırla da uyum içerisinde.⁷⁴ Bu halkanın Katâde'den sonraki temsilcisi Ebü'n-Nadr'ın eserindeki toplam 69 farklı senedin 35'i muttasıldır. Kalan 34 isnadın 18'i münkatı', 13 tanesi mübhem, 3'ü mürsel kategorisindedir. *Menâsik*'teki toplam sayılar şöyle bir tablo ortaya çıkarır.

	Muttasıl	Mürsel ⁷⁵	Münkatı'	Mübhem	Toplam
Merfû	8	14	6	1	29
Mevkuf	15	0	16	5	36
Maktû	86	0	6	7	99
Toplam	124	14	28	13	178

Bu sayısal veriler senedlerin %30,5'inin ittisal şartını taşımadığını gösterir. İrsâl, inkıtâ ve ibhâm gibi sonradan kusur olarak görülen seneddeki ittisal eksiklikleri, merfû rivayetlerin yaklaşık %75'i, mevkufunların %55,5'i, maktûların ise sadece yüzde 13'ünde vardır.

Görüldüğü üzere müellifin merfû rivayetlerdeki ittisal şartını taşımayan sened sayısı, mevkuf ve maktû rivayetlerde büyük bir iniş eğrisi çizerek azalır. Diğer bir ifadeyle mevkuf ve maktû senedlerde muttasıl olanlar daha çok iken merfûlarda bu oran daha azdır. Bu durum müellifin, senedlerdeki kusurları düzeltme ve eksiklikleri tamamlama gibi bir faaliyete girmediklerini gösterir. Onun bu tavrı rivayeti hocalarından tahammül ettiği şekilde nakletme gayretini gösterip güven telkin eder. Zira eğer böyle bir gayreti olsaydı en kolay ve işe yarar şekilde bunu

72 Ebü Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik fi şerhi Muvattâi Mâlik*, thk. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymânî - Âişe bt. Hüseyin es-Süleymânî (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007), 1/345.

73 Özşenel, *Ebü Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, 99, 101; bk. Mâlik, "Salât", 34, 137; Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/182, 1/357; Erul, *Hadis Tetkikleri*, 173; Karagözoğlu - Erdoğan, "eş-Şeybânî'nin Hadisçiliği ve el-Âsâr", 66-67; Yorulmaz, *Ehl-i Rey'in Rivayet Anlayışı*, 79.

74 bk. Topgül - Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkaları", 47.

75 Mürsel, tâbiînin doğrudan Hz. Peygamber'den naklettikleri merfû rivayetler anlamında kullanılmıştır.

merfû rivayetlerde yapardı. Yine mevkuf ve maktû rivayetlerde bu tarz senedlerin bulunması müellifin, sahâbe ve tâbiîn kavillerinde de herhangi bilinçli bir tasarrufa girişmediğine işarettir.⁷⁶

Maktû rivayetlerde ittisale dair sorunların büyük bir düşüş göstermesi, onun ilk ve ağırlıklı kaynaklarının Katâde ve Hasen el-Basrî gibi yakın hocalarından oluşmasından kaynaklanır. İkinci bir sebep olarak, muttasıl sened şart koşulmamakla birlikte rivayetin kimden alındığının ortaya konulması hassasiyetinin artması gösterilebilir. Nitekim isnadın başlangıcıyla ilgili çokça referans gösterilen İbn Sîrîn'in, bu ilmin kimden alındığına dikkat edilmesi ve fitneden sonra ricâlin açıkça ifade edilmesi yönündeki uyarıları,⁷⁷ asıl olarak kişinin şeyhini tesmiyesi şeklinde uygulanmıştır.

Münkati' Senedler

Münkati' terimi mürsel ve mübhem dışında senedde kopukluk bulunan rivayetler için kullanılmıştır. Bu tanıma göre *Menâsik*'te 19 farklı şekilde, toplamda 28 kez yer alan münkati' senedlerin 16'sı mevkuf, 6'sı merfû, 6'sı maktû rivayetlerdedir.

İbn Ebî Arûbe'nin şeyhi, toplam 28 münkati' senedin 20'sinde Katâde; 3'ünde Ebû Ma'ser; 2'sinde Sahtiyânî; 2'sinde Atâ, birinde ise Ali b. Sâbit'tir. Katâde senedlerinde Hz. Ömer,⁷⁸ Hz. Osman,⁷⁹ Hz. Âişe,⁸⁰ İbn Abbas⁸¹ ve İbn Ömer⁸² ile onun arasındaki râvilerin zikredilmediği görülür. Onun Mücâhid (ö. 103/721), Ömer b. Abdülaziz ve Saîd b. Cübeyr gibi tâbiîn âlimlerinden de doğrudan bir rivayeti bilinmemektedir.⁸³ Bu senedlerdeki kopukluk, Hasen el-Basrî'den gelenler hariç, hep Katâde ile şeyhi arasındadır. Katâde'nin özellikle işitmediği tâbiîn âlimlerinin sahîfelerinden kitâbet yöntemiyle nakilde bulunması kuvvetli bir ihtimaldir.⁸⁴ Bu noktada onun rivayetleri naklederken semâ ile diğerlerini ayırma şeklindeki genel tavrına dair ifadeler⁸⁵ detaylı tespitite faydalı olabilir. Hasen el-Basrî senedlerindeki inkîta ise onun Hz. Ömer'den işitmemesinden⁸⁶ kaynaklıdır.

Eyyûb es-Sahtiyânî'den gelen merfû seneddeki inkîta, tâbiînden Ebû Kılâbe (ö. 104/722) ile Hz. Ömer arasındadır. O, Hz. Ömer'e yetişememiş, dolayısıyla ondan doğrudan bir rivayette bulunamamıştır.⁸⁷ Onun mevkuf senedindeki inkîta ise Nâfi' (ö. 117/735) ile Hz. Ömer arasındadır. Nâfi'in doğrudan Hz. Ömer'den rivayeti bilinmemektedir.⁸⁸

76 bk. James Robson, "İbn İshak'ın İsnad Kullanışı", çev. Talat Koçyiğit, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 122, 125.

77 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerîf İçinde)*, thk. Sâlih b. Abdülaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 1422/2001), "Mukaddime", 7.

78 bk. İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 59 (No: 3), 74 (No: 28), 92 (No: 81), 83 (No: 51).

79 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 82 (No: 49).

80 bk. İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 99 (No: 108).

81 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 63 (No: 11), 101 (No: 111), 108 (No: 138), 108-109 (No: 140),.

82 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 102 (No: 118), 109 (No: 143).

83 Zehebî, *Siyer*, 5/270; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/498-503.

84 Katâde'nin kitâbet yoluyla nakilde bulunduğu dair örnekler için bk. İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 80, 105-106.

85 Çelik, *Basra'da Hadis*, 249; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/511.

86 İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/263-264.

87 Zehebî, *Siyer*, 4/468-472.

88 Zehebî, *Siyer*, 5/95.

Ebû Ma‘şer’in her iki senedindeki inkitâ Nehaî ile sahâbî râvisi arasındadır. Zira hicrî 46 senesinde doğan Nehaî’nin, 32 senesinde vefat eden İbn Mes‘ûd’dan (ö. 32/652-53) rivayeti imkânsızdır. O, çocukken kendisini görmekte birlikte Hz. Âişe’den (ö. 58/678) de rivayette bulunmamıştır. Dolayısıyla muhaddisler onun Hz. Âişe’den rivayetini münkatı‘ sayarlar.⁸⁹

İbn Ebî Arûbe üç yerde şeyhini gizleyerek seneddeki inkitân kaynağı olmuştur. Bu çerçevedeki kurbanla ilgili ilk rivayet Ali b. Sâbit’ten gelir.⁹⁰ Rivayetin Nâfi’den gelen kısmı itibarıyla isnad muttasıldır. Fakat devamındaki İkrime ve Urve b. Zübeyr’e (ö. 94/713) ait görüşlerin senedi yoktur. Râvilerin aralarındaki rivayet ilişkisi dikkate alındığında söz konusu iki kavlin isnaddan bağımsız olarak müellif tarafından aktarıldığını söylemek daha makuldür. Zira Nâfi’in, İkrime b. Hâlid ve Urve b. Zübeyr ile hoca-talebe ilişkisi yoktur.⁹¹ Ebü’n-Nadr, muhtemelen hocaları Katâde veya Sahtiyânî⁹² aracılığıyla öğrendiği görüşleri, rivayetin peşinden meseleyle ilgili farklı kanaatleri zikretme kabilinden fikhî gayelerle zikretmiştir. Diğer iki rivayette müellif, Atâ ile arasındaki râviyi atlamıştır.⁹³ Onun, içinde Atâ’nın yer aldığı isnadların ikisi mübhem iken diğerlerinde şeyhi olarak Katâde, Matar, Mâlik b. Dînar ve Kesîr b. Şinzîr gözükmektedir.⁹⁴ Bu durum, müellifin, Atâ ile arasındaki şeyhinin gizlemesinin özel bir gerekçesi olmayıp daha çok; unutmama, çok hocadan rivayet etme, hangi hocasından aldığını hatırlayamama veya gerekli görmeme gibi ihtimalleri ön plana çıkarmaktadır.

Sonuç olarak İbn Ebî Arûbe; Atâ, İkrime b. Hâlid ve Urve’den naklettiği üç rivayette aradaki râviyi zikretmeyerek senedi münkatı‘ hâle getirmiştir. Kalan 24 rivayette ise isnaddaki kopukluklara neden olan başta Katâde, sonra Hasen el-Basrî, Ebû Kılâbe ve Nehaî’dir. Bu senedler büyük ihtimalle müellife münkatı‘ bir şekilde ulaşmış ve o da aynı şekilde nakletmiştir. Zira müellifin, isnadları münkatı‘ nakletme gibi bir âdetinin olmadığı sadece üç rivayette şeyhini atlamasından da anlaşılabilir. Nitekim Mâlik’in “Ma‘mer ne güzel bir adamdı. Bir de Katâde’den tefsirini rivayeti olmasaydı” sözleri, Zehebî tarafından Katâde’nin isnadlardaki kopukluklarının çokluğuyla açıklanmıştır.⁹⁵ Bu üç rivayetdeki inkitâ, Basra’da ikinci hicrî asrın ilk yarısında şeyhini açıkça belirtmenin, hâlen olmazsa olmaz bir şarta dönüşmediğini gösterir.

Müdelis râvilerden sayılan Ebü’n-Nadr,⁹⁶ pek çok râviden semâi olmadığı hâlde rivayette bulunmakla tenkit edilmiştir. Fakat onun tedlîsi arada herhangi bir kişinin bulunmadığını ve semâ ile rivayet edildiğini ima edecek tarzda değildir. Bu nedenle söz konusu durum, onun güvenilirliğine engel olmayıp sadece semâi göstermeyen türdeki rivayetlerin münkatı‘

89 Zehebî, *Siyer*, 4/520-521; Şükrü Özen, “Nehaî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/535.

90 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 101.

91 Zehebî, *Siyer*, 5/95-96.

92 İkrime b. Hâlid’in râvileri arasında Katâde b. Diâme ve Eyyüb es-Sahtiyânî yer almaktadır. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/249-250.

93 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 63, 106.

94 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 73, 79, 80, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 97, 98, 99, 102, 110, 113.

95 Zehebî, *Siyer*, 7/9.

96 Zehebî, *Siyer*, 6/415; Ali Çelik, “Tedlis Yapmakla İtham Edilen Basralı Râviler”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (25 Haziran 2019), 199; Oral, “Tasnif ve Metin Açısından Menâsik”, 519.

olabileceğine dair bir ihbar niteliğindedir.⁹⁷ *Menâsik* özelinde konuşmak gerekirse onun işitmediği hâlde hadis nakletmekle eleştirildiği kişiler arasında Atâ, İkrime ve Urve yer almaz.⁹⁸ Zaten müellif, onlardan rivayetinde “an” ve “kâle” gibi hem semâa hem de inkıtâa delalet eden lafızlar kullanır. Basralı âlimlerden Affân b. Müslim (ö. 220/835), müellifin, Katâde'den işitmediği pek çok şey rivayet ettiğini fakat onları naklederken “haddesenâ” kalıbını kullanmadığını belirtir.⁹⁹ Bu iddiada müellifin hangi hadisleri Katâde'den işitmediği, arada hangi râvilerin olduğu ve uzun bir süre birlikte olduğu hâlde ondan neden nakletmediği ve Affân'ın bu cerhinin dayanağı ile ilgili bir netlik yoktur. Dolayısıyla bu iddiaya dayanarak “haddesenâ” kalıbının kullanılmadığı bütün Katâde rivayetlerinde şüphe uyandırmak doğru değildir. Daha açık bir ifadeyle müellif, *Menâsik*'inde tedlîs yapmakla itham edildiği kişilerin rivayetlerini serdetmemiştir. Bu tespit, Özdemir'in, İbn Ebî Arûbe'yi maruz kaldığı ihtilâttan dolayı tedlîs yapanlar arasında kabul etmesiyle de¹⁰⁰ uyumludur. Zira o, kitabını ihtilâta uğramadan önce yazmıştır.¹⁰¹

Mürsel Senedler

Farklı tanımları bulunmakla birlikte mürsel terimi yaygın olarak tâbiînin doğrudan Hz. Peygamber'den naklettikleri merfû rivayetler için kullanılır.¹⁰² Bu çeşit isnadın hadis kaynaklarımızda bulunmasının başlıca etkeni olarak sahâbe ve tâbiîn toplumunda hâkim güven ortamı ile dönemin rivayet usulü sayılabilir.¹⁰³ Bu nedenle *Câmi* ' , *Muvatta* ' ve her iki *Âsâr* başta olmak üzere hicrî ikinci asırda kaleme alınan hadis eserlerinde mürsel rivayet kullanımı oldukça yaygındır.¹⁰⁴ İrsâl, Basralı râviler arasında da benimsenmiş olup¹⁰⁵ kendisinden en çok mürsel rivayet edilen, Hasen el-Basrî'dir.¹⁰⁶ Aynı halkanın devamı Ebü'n-Nadr'ın telif ettiği *Menâsik*'e bakıldığında üç farklı mürsel senedin toplam 14 kez kullanıldığı görülür.

97 bk. Oral, “Tasnif ve Metin Açısından Menâsik”, 519.

98 Ebü Ahmed Abdullâh b. 'Adî b. Abdillâh el-Cürcânî İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Heyet (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1984/1404), 3/1232; Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vârîde fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi - Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Debbâsî (Riyad ve Demmâm: Dâru Taybe ve Dâru İbnü'l-Cevzî, 1405/1985 (1-11), 1427/2006 (12-15)), 1/275-276; Zehebî, *Siyer*, 6/415-416.

99 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/273.

100 Veysel Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2014), 152.

101 Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*, 147; Oral, “Tasnif ve Metin Açısından Menâsik”, 518-519.

102 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 51.

103 Abdülkerim Ahmed el-Vureykât, “Ravilerin Hadisleri Mürsel Rivayet Etme Sebepleri”, çev. Mehmet Turan, *Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar*, ed. Enbiya Yıldırım (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 9; Erul, “Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I)”, 57.

104 Erul, “Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I)”, 36; Bayram, *Ebü Yûsuf'un Kitâbu'l-Âsâr* 'ı, 29; Salahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 78; Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 320; Karagözoğlu - Erdoğan, “eş-Şeybânî'nin Hadisçiliği ve el-Âsâr”, 66.

105 Çelik, *Basra'da Hadis*, 281.

106 Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbü'rî Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmü'l-hadis ve kemiyeti ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fârsî es-Selûm (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 168.

Rivayetlerin 9’unda Katâde,¹⁰⁷ 3’ünde Hasen el-Basrî,¹⁰⁸ 2’sinde ise İbnü’l-Müseyyeb¹⁰⁹ sahâbî râvisini atlayarak çeşitli nedenlerle doğrudan Hz. Peygamber’den nakilde bulunmuştur. İbn Ebî Arûbe, yetiştiği ilmî çevrenin ve dönemin yaygın kabullerine uygun olarak bu mürsel rivayetleri nakletmede ve onlarla argümantasyonda bir beis görmemiştir.

Mübhem Senedler

Mübhem, hadisin senedi veya metninde “racul”, “fulân”, “sika” vb. şekillerde kimliği gizlenen kişiler için kullanılan bir hadis terimidir.¹¹⁰ Hicrî ikinci asırda telif edilen *Câmi’*, *Muvatta’* ve *Âsâr*’lar¹¹¹ gibi pek çok hadis ve fıkıh tasnifinde muttasıl isnad sisteminin tam olarak yerleşmemesi ve buna bağlı olarak müelliflerin kendilerini böyle bir zorunluluk içinde görmemesine bağlı olarak mübhem râvilere rastlanır.

Menâsik 14 rivayette çeşitli şekillerde meçhul râvi içeren 14 farklı sened ihtiva eder. Bu senedlerin 8’inde müellif, diğerlerinde ise Katâde, İbnü’l-Müseyyeb ve Mâlik b. Dînâr rivayeti aldığı kişiyi gizlemiştir. Bu senedler, “رجل”, “عامة نفر له”, “صاحب له”, “ناس”, “أصحاب رسول الله”, veya açıkça zikretmeden fiildeki zamir aracılığıyla mübhem hâle getirilmiştir.

“Ashâbu Resûlillah” şeklinde İbnü’l-Müseyyeb’den¹¹² ve “nâs” sözcüğüyle Katâde’den gelen senedde sahâbenin genelinden bahsedilir.¹¹³ Mâlik b. Dînâr’ın “âmmetu nefer” kalıbı ile naklettiği rivayetin sonunda bu ifade ile kastedilen dokuz tâbiîn fakihinin ismi zikredilir.¹¹⁴

“Sâhibun lehû” şeklindeki senedlerin her ikisinde de şeyhini gizleyen kişi Ebü’n-Nadr’dır.¹¹⁵ Bilindiği üzere hadis rivayetinde; unutmama, yanlış veya eksik yazma, hatırlayamama ve karıştırma gibi hususlar mübhem rivayetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.¹¹⁶ Bu çerçevede müellifin, râvilerin isimlerini meçhul verme sebeplerinden birinin unutmama, hatırlayamama veya şüpheye düşme olduğunu söylemek mümkündür. Zira onun “an sâhibin lehû ev Saîd b. Müseyyeb” ifadelerinden şeyhini hatırlayamayıp şüpheye düştüğü anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Diğer rivayette Kûfeli Hakem b. Uteybe ile arasındaki kişinin ismini vermemesinin nedeni de unutmama veya birçok hocasından¹¹⁸ rivayet etmesi olabilir.

107 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 58 (No: 2), 66 (No: 17), 69-70 (No: 24), 72-73 (No: 26), 86 (No: 58, 61), 91 (No: 80), 97 (No: 96), 104 (No: 124).

108 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 57, 58 (No: 1), 61 (No: 6, 7).

109 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 61, 62 (No: 8), 81 (No: 47).

110 İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis*, 375; Emin Aşıkutlu, “Mübhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/434.

111 Erul, *Hadis Tetkikleri*, 143; Oral, *Muvatta’ Oluşum Süreci*, 322; Sami Şahin, *Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî’nin Hadis Kültüründeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 170-172; Bayram, *Ebü Yûsuf’un Kitâbu’l-Âsâr’ı*, 69.

112 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 113.

113 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 77.

114 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 81.

115 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 81, 59.

116 Benzer örnekler için bk. Robson, “İbn İshak’ın İsnad Kullanışı”, 121-122; Erul, *Hadis Tetkikleri*, 155-157.

117 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 81.

118 Matar ile Katâde, Hakem b. Uteybe’den rivayetleriyle bilinmektedir. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 7/114-117.

Eserdeki ibhâm tarzlarından bir diğeri, müellifin veya hocası Katâde'nin “nebbeûnâ” ve “haddesû” gibi fiiller kullanarak şeyhini atlamasıdır.¹¹⁹ Bu örneklerde ibhâm, aynı rivayetin pek çok şeyhten işitilmesinden kaynaklı genel ifade kullanılmasıyla ilgilidir. Örneğin İbn Ömer'in hac ve umrenin farzietini anlattığı rivayetin senedindeki “haddesû an Nâfi'/Nâfi' den tahdis ettiler” cümlesi metnin en az üç kişiden dinlendiğini gösterir. İbn Ömer'in bu görüşü, sonraki kaynaklarda Nâfi' aracılığıyla hem Sahtiyânî hem de Ubeydullah b. Ömer'den (ö. 147/764) nakledilir.¹²⁰ İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Aynî'nin (ö. 855/1451) verdiği bilgilere göre bu rivayeti Ebü'n-Nadr *Menâsik*'inde Sahtiyânî – Nâfi' – İbn Ömer kanalıyla verir.¹²¹ Müellifin, söz konusu isnadla pek çok hadis naklettiği dikkate alındığında buradaki meçhul râvilerden birinin Sahtiyânî olması muhtemeldir. Buhârî şârihlerinin verdiği bilgi, günümüze eksik ulaşan *Menâsik*'in bir başka yerinde bu rivayetin muttasıl bir şekilde tekrarlanmış olabileceğini akla getirmektedir.

İbn Ebî Arûbe toplam beş rivayette “racul” kelimesiyle senedi mübhem hâle getirir.¹²² Bu rivayetlerde onun şeyhini gizleme nedeniyle ilgili; dönemin şartları gereği böyle bir zorunluluk görmesi, fıkıh merkezli bakış açısının etkili olması, hatırlayamama ve kitabı uzatacağını düşünerek şeyhlerini zikretmekten imtina etmesi gibi sebeplerden bahsedilebilir.

Birleşik Senedler

Birleşik senedler ifadesiyle birden fazla senedin tek isnad içerisinde bir araya getirilerek verilmesi kastedilmektedir. Daha sonra sistemleşip tahvil ismini alan bu yöntemin ilk nüvelerine *Muvatta'*,¹²³ *Câmi'*¹²⁴ ve *Âsâr*'larda¹²⁵ da rastlanır.

İbn Ebî Arûbe'nin *Menâsik*'inde iki veya üç isnadın birleştirilmesiyle meydana gelen toplam 10 sened vardır. Birleşik senedlerin biri hariç tamamı iki senedin birleşmesiyle meydana gelir. Üç senedin birleşmesiyle oluşan tek rivayette Matar; hocaları Atâ, Hasen el-Basrî ve Hakem b. Uteybe'nin benzer görüşlerini atf (vav) harfiyle bir arada nakleder.¹²⁶ İkili senedlerin büyük bir çoğunluğu da benzer görüş veya fiillerin bir arada aktarılmasıyla oluşmuştur. Sadece iki senedde Ebü'n-Nadr şeyhlerini bir arada zikreder.¹²⁷ Diğer senedler, müellifin şeyhinden daha sonraki tabakadadır.¹²⁸

119 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 92, 102, 68.

120 Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 4/572; Ebü Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Ali el-İsfahânî İbnü'l-Mukrî, *el-Mu'cem*, thk. Ebü Abdurrahman Âdil b. Sa'd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 93.

121 Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1407/1986), 3/597; Ebü Muhammed Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2001), 10/151.

122 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 67, 96, 97, 103, 111.

123 bk. Mâlik, “Salât”, 13, 73, 82, 128, “Câmi'”, 7, 19.

124 Erul, *Hadis Tetkikleri*, 193.

125 bk. Ebü Yûsuf, *el-Âsâr*, 4-5, 59, 190; Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/289.

126 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 86 (No: 60).

127 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 63, 94.

128 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 66, 85, 87, 89, 97, 101, 102.

Birleşik senedlerin, ikisi dışında tamamının isnadında Katâde vardır. Birçoğunda senedin birleştiği yer Katâde'den sonradır. Bu durum senedlerin birleşik formu kazanmasında Katâde'nin güçlü bir etkisi bulunduğunu akla getirir. Diğer rivayetlerdeki durum, soru sorma vb. doğal bir aktarım süreci içerisinde iki kişinin farklı görüşlerinin anlatımıyla meydana gelir. Özellikle bu iki örnek¹²⁹ *Menâsik*'te daha sonra statik ve standart bir hâl alan rivayet tarzının tam olarak yerleşmediğini göstermektedir. Tüm örnekler dikkate alındığında fikhî bir bakış açısının ve nakil tarzının etkin olduğu görülür. Nitekim bu senedlerin birçoğunda aynı görüşe sahip sahâbe ve tâbiîn fakihleri bir araya getirilmiştir. Bu usulle farklı bölgelerdeki âlimlerin görüşleri tek bir cümleyle ifade edilerek pratik bir tutum sergilenmiştir.

Rivayet Kalıpları

Rivayetlerin edâ ve tahammülünde yaygın olan semâ, kıraat, icâzet, münâvele ve kitâbet gibi usuller için ikinci asırda telif edilen eserlerde “an” harf-i cerri başta olmak üzere “semi’tü”, “haddeseni”, “ahberenâ”, “kâle”, “belaga”, “ruviye” gibi rivayet kalıpları sıklıkla istihdam edilir.¹³⁰ Fakat bu asırda bahsi geçen yöntemlerin en sağlam ve güvenilirinin hangisi olduğu ve rivayetin hangi lafızlar ile edâ edileceği henüz netleşmiş değildir. Dolayısıyla hicrî üçüncü asır ve sonrasında yerleşiklik kazanan bu ıstılahları anlamlandırırken dönemsel kullanım farklılıkları dikkatten kaçırılmamalıdır.

An

Mülâkata açıkça delalet etmediğinden “an” lafzıyla nakledilen rivayetlerin muttasıl sayılması için râvinin adil olması, tedlîse başvurmaması ve şeyhine mülâki olması gibi şartlar aranır.¹³¹ İbn Ebî Arûbe'nin hocalarından nakilde bulunurken büyük bir ağırlıkla tercih ettiği an'ane yöntemi, senedlerin yüzde doksanından daha fazlasında yer alır. Onun, bu sîga ile rivayette bulunduğu kişiler çoğunlukla arasında mülâkat ilişkisi maruf hocalarıdır. Bununla birlikte müellif, an'ane tarzına “an racul”,¹³² “an sâhibin lehû”,¹³³ “an sâhibin lehû ev an Saîd b. Müseyyeb”¹³⁴ gibi rivayetin nakledildiği kişinin meçhul veya kimliğiyle ilgili emin olunmadığı yerlerde de başvurur. Yine, doğrudan rivayeti bulunmayan Atâ'dan yaptığı nakillerde de “an Atâ” diyerek bu kalıbı kullanır.¹³⁵ Buradan hareketle hicrî ikinci asırdaki yaygın duruma münasip bir şekilde müellifin, an'ane kalıbını hem mülâki olduğu hem de görüşmediği ve meçhul bıraktığı kişilerden aktarımda bulunurken kullandığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla *Menâsik*'te

129 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 85, 101.

130 Özşenel, *Ebü Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, 115-118; *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 198-200; Erul, *Hadis Tetkikleri*, 152; Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci*, 418.

131 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 61; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 21.

132 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 96, 97, 103, 111.

133 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 59.

134 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 81.

135 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 63, 106.

bu kalıbın kullanıldığı rivayetlerin, semâ durumuyla ilgili hükme varabilmek için detaylıca incelenmesi gerekir.

Haddese

Tahdîs kalıbı hicrî ikinci ve üçüncü yüzyıllarda semâ ve kıraat ile birlikte icâzet, münâvele, kitâbet ve vicâde yoluyla aktarılan hadisler için de kullanılmıştır.¹³⁶ İbn Ebî Arûbe bu kalıbı “haddesû an Nâfi‘ enne İbn Ömer” senesinde çoğul formda mübhem bir sened içerisinde sadece bir kez kullanır.¹³⁷ Senedde hadisin nakledildiği şeyh gizlendiği için bu kalıbın semâa açıkça delalet ettiğini söylemek zordur. Fakat mübhem senedler kısmında açıklandığı üzere buradaki râvilerden en az birinin Sahtiyânî olması güçlü bir ihtimaldir. Bu durumda tahdîs kalıbının semâa delalet için kullanıldığından bahsedilebilir. Zira Ebü'n-Nadr'ın en önemli hocası Katâde de semâ yöntemiyle tahammül ettiği hadisler için tahdîs kalıbını tercih etmiştir.¹³⁸

Nebbee

Geç dönemde icâzet yoluyla edinilen rivayetlerin aktarımında kullanımı yaygınlaşan inbâ terimi hicrî ikinci asırda kıraat ve semâ metotları için de istihdam edilmiştir.¹³⁹ İlk dönem âlimlerine göre “nebbeenâ” ile “ahberenâ” arasında fark bulunmaz.¹⁴⁰ Ebü'n-Nadr bu kalıbı “nebbeinâ/bize haber verdiler” şeklinde münkatı‘ bir sened ile Atâ'dan naklinde kullanır.¹⁴¹ Buradaki senedde müellif, Atâ'nın görüşünü kendisine aktaran şeyhlerini gizlemeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla onun inbâ terimini kullanımıyla ilgili semâ, kıraat veya başka bir yönteme delalet ettiğini söylemek zordur. Fakat onun, söz konusu kalıbı çoğul şekilde kullanması ve Atâ ile arasında sadece bir tabaka bulunması, semâ veya kıraat yoluyla almasını daha makul kılmaktadır.

Kâle

“Kâle” ifadesi semâ ve arzın yanı sıra münâvele, icâzet ve vicâde şeklindeki tahammül yolları için de kullanılır.¹⁴² Bu nedenle “kâle” lafzının mülâkata mı inkıtâa mı delalet ettiğinin anlaşılmasında ilgili dönemin ifadeyi kullanım tarzı ile râvinin tedlîs durumu önem taşır. Şu kadar var ki bu kalıp, münazara ve müzakere meclislerinde dinlenen hadisler için de tercih edilmiştir.¹⁴³

136 İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadîs*, 132, 133, 138, 169; Erdinç Ahatlı, “Tahdîs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/392; Ahmet Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 91-92.

137 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 92.

138 Ahmet Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 82.

139 İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadîs*, 171; Mücteba Uğur, “İnbâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/268.

140 İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadîs*, 171; Uğur, *Hadîs Terimleri Sözlüğü*, 311.

141 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 102.

142 İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadîs*, 70, 132, 136; Ahmet Yücel, “Kâle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/242.

143 İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadîs*, 136; M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001),

İbn Ebî Arûbe “kâle” fiilini, Katâde’nin fikhî görüşlerini aktarırken çeşitli formlarda kullanır.¹⁴⁴ Bir rivayette ise İbn Sîrîn’e yönelttiği sorunun cevabını “fe-kâle” şeklinde doğal bir formda naklettiği görülür.¹⁴⁵ Müellifin “kâle” ve benzeri rivayet kalıplarını düzenli bir rivayet şeklinden ziyade yukarıda işaret edildiği gibi hadis ve fikhla ilgili çeşitli konuların ele alındığı ve müzakere edildiği ortamlarda elde ettiği rivayetler için kullandığı söylenebilir. Zira bu kalıpların yer aldığı rivayetlerde olay anlatımı, karşılıklı konuşma, soru-cevap gibi hadis meclisinin yapısının dışında daha doğal bir müzakere ve diyalog ortamı hâkimdir.

Sonuç olarak Ebü’n-Nadr, “an”, “haddese” ve “nebbe” gibi rivayetlerin edâ ve tahammülünde terim anlamı kazanan kelimelerin yanı sıra “kâne”, “raeytü”¹⁴⁶ ve “kâle/yekülü” gibi günlük konuşma ve müzakerelerdeki doğal aktarım formlarını da tercih etmiştir. Dolayısıyla bu kullanım tarzları, müellifin rivayet kalıplarını belirli bir edâ ve tahammül yöntemine hasretmediği, aksine daha geniş bir çerçevede kullandığı şeklinde yorumlanabilir. Onun, açıkça işittiği belli olan hocalarından bile naklederken semâ ve kıraat metoduna delalet eden lafızları tercih etmemesi rivayet kalıpları arasında önemli farklılıklar görmediğine işaret olarak anlaşılabilir.

Metinsiz Atıflı Rivayetler

Benzer hadis metinlerinin birlikte aktarımı esnasında ikinci senedden sonra “mislehû”, “nahvehû”, “misle zâlik” gibi ifadelerle önceki metne atıf yapılarak verilmesine hicrî ikinci asır müellifatında çokça rastlanır. *Câmi*’de sıklıkla başvurulan bu tarz destekleyici nakiller, *Muvatta*’ ile Ebü Yûsuf’un *Âsâr*’ında da bulunur.¹⁴⁷

Ebü’n-Nadr *Menâsik*’teki 8 rivayette “mislü hadîsi Katâde”, “mislü kavli Katâde” ve “mislü zâlik” gibi ifadelerle, önce verdiği metni referans gösterir. Bu örnekler incelendiğinde müellifin, önceki metne atıf yapan senedler kullanmasının ilk amacının Katâde’nin fikhî görüşlerinin Mekkeli fakih Atâ ile Kûfeli fakihler Nehaî ve Şa’bî’nin (ö. 104/722) görüşleriyle benzerliğini belirtmek olduğu fark edilmektedir.¹⁴⁸ Ebü’n-Nadr’ın bu amacını göstermesi açısından Katâde’nin, Mekke’ye ihramsız giren tacirin durumuyla ilgili görüşünü yazarak sorduğu Saîd b. Cübeyr rivayeti¹⁴⁹ önem taşır. Zira o, Saîd’in bu görüşünden sonra “mislü kavli Katâde”¹⁵⁰ ifadesiyle, Atâ’nın da Katâde gibi düşündüğünü ortaya koyar. Dolayısıyla *Menâsik*’te Katâde’nin görüş ve rivayetlerinin teyit edilmesi gibi bir amacın gözetildiği söylenebilir. Müellif, “bi-misli zâlik” kalıbını bir yerde senedi desteklemek için mütâbî’ kabilinden de kullanır.¹⁵¹ Bunların dışında Hasen el-Basrî’den “bi-misli kavli İbn Ömer” ifadesiyle öncekine atıfla birlikte ayrı bir metne sahip bir rivayet de gelmiştir.¹⁵²

129.

144 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 61, 65, 85, 94, 108.

145 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 79.

146 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 87.

147 Erul, *Hadis Tetkikleri*, 194; Oral, *Muvatta’ Oluşum Süreci*, 292-294; Bayram, *Ebü Yûsuf’un Kitâbu’l-Âsâr*’ı, 135-136.

148 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 91, 96, 98.

149 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 105, 106.

150 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 106.

151 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 113.

152 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 89.

Sonuç olarak İbn Ebî Arûbe, “mislü zâlik” vb. ifadeleri Katâde'nin görüşlerini diğer ekol mensubu âlimler ile destekleme ve rivayetin senedini başka bir senedle güçlendirme olmak üzere iki farklı amaçla kullanmıştır. Dikkat çekici olan diğer bir husus, desteklenen görüşlerin tamamının tâbiîn âlimlerine ait oluşudur.

Kendi İsmi Senedde Zikretme

Eserdeki normal tutumun aksine dört rivayette Ebü'n-Nadr veya Saîd şeklinde müellifin ismi zikredilir. Bu durum karşımıza farklı şekillerde çıkar. İlk rivayette tefsirle ilgili izahlar yapıldıktan sonra bilginin kaynağı “ذَكَرَهُ سَعِيدٌ عَنْ قَتَادَةَ” cümlesiyle metinden sonra aktarılır.¹⁵³ Katâde'nin nasıl telbiye getirdiğini aktardığı rivayet ise “قَالَ سَعِيدٌ: وَرَأَيْتُ قَتَادَةَ” şeklinde başlar.¹⁵⁴ Rivayetlerde “Saîd” ismi, rivayet ettikleriyle karışmaması için müellif tarafından eklenmiş olabileceği gibi ismin, sonraki râvilerin müdahalesiyle ilave edilmesi de muhtemeldir. Benzer bir örnekte rivayet “هَذَا [عَنْ] عَبْدِ الْأَعْلَى عَنْ سَعِيدٍ، عَنْ قَتَادَةَ” şeklinde bir senedle tamamlanır.¹⁵⁵ Senedde yer alan kişi, Ebü'n-Nadr'ın kitabı bize nakleden öğrencisi Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ (ö. 189/805) olmalıdır. Söz konusu isnadın en azından müelliften itibaren olan kısmının daha sonra eklendiğini söylemek gerekir.¹⁵⁶ Diğer örnekte hedy kurbanıyla ilgili Ebü'n-Nadr, Katâde'nin görüşünü senedi farklı bir şekle sokarak “عَنْ قَتَادَةَ: قَالَ أَبُو النَّضْرِ: يَصُومُ السَّبْعَةَ مَثْوِيَاتٍ” şeklinde aktarır.¹⁵⁷ Müellifin, kendi ismini yazmasının seneddeki veya yazımdaki bir hatadan veya öğrencilerden kaynaklandığı düşünülebilir. Bütün bu örnekler, *Menâsik*'te küçük de olsa sonradan bazı eklemelerin meydana gelebildiğini ve sened kullanımının standart ve sistematik bir hâl almadığına işaret eder.

Yazılı Kaynakları

Menâsik'in senedleri ve rivayet kalıpları incelendiğinde İbn Ebî Arûbe'nin yazılı bir kaynaktan aldığını gösteren bir veriye rastlanmaz. Onun, çoğunlukla an'ane yöntemini tercih etmesi ve kullandığı diğer kalıpların farklı tahammül yöntemleri için de istihdam edilmesi burada başat bir faktördür. Bu nedenle onun yetiştiği hadis halkasının tavrı bize fikir verecektir. Bilindiği üzere Ebü'n-Nadr hicri ikinci asrın ilk yarısında bizzat yazarak tasnif faaliyetine katılmış ve başta hocası Katâde'nin tefsiri olmak üzere ilmin muhafazası adına elde ettiği hadisleri mümkün olduğunca yazmaya gayret etmiştir.¹⁵⁸ Onun eserindeki en önemli kaynaklarından Katâde¹⁵⁹ ve Sahtiyânî¹⁶⁰ çeşitli eserler kaleme almıştır. Katâde'nin bir seferinde Câbir b. Zeyd'in sahifesini

153 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 75.

154 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 87.

155 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 76.

156 Koçinkağ, bu cümlelerin Ebü'n-Nadr'ın öğrencisinin talebesi olan Muhammed b. Yahyâ el-Kutay'i'ye ait olduğu kanaatindedir. Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*, 152-153.

157 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 110.

158 bk. Oral, “Tasnif ve Metin Açısından Menâsik”, 520-522.

159 Birşık, “Katâde”, 25/23.

160 Ahmet Akgündüz, “Eyyüb es-Sahtiyânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/19.

İbnü'l-Müseyyeb'e arz ettiğini müellif nakleder.¹⁶¹ Ma'mer, her ikisinin kaynakları arasındaki Sahtiyânî'nin kendisi için bir rivayet yazdığından bahseder.¹⁶² Tüm bu bilgiler bize müellifin elinde Katâde'nin tefsiri başta olmak üzere birçok yazılı kaynağın bulunduğunu gösterir.

Ebü'n-Nadr'ın semâ veya arz olmaksızın doğrudan bir yazılı kaynaktan rivayette bulunduğu dair elimizde herhangi bilgi yoktur. Fakat *Menâsik*'te Katâde'den gelen iki maktû rivayette kitâbet usulü kullanılır. İlk rivayette Katâde'nin Saïd b. Cübeyr'den yazışma yoluyla tüccarın ihramsız Mekke'ye girmesiyle ilgili görüşünü aldığından bahsedilir.¹⁶³ Diğer rivayette Katâde, Ömer b. Abdülaziz'in temettu' haccını teşvik edip bazı bilgiler veren yazılı metninden nakilde bulunur.¹⁶⁴ Bu iki rivayet aynı zamanda eserde doğrudan olmasa da bazı yazılı kaynaklardan faydalandığı ve İbn Ebî Arûbe'nin kitâbet yöntemiyle gelen rivayetleri nakletmekte bir sakınca görmediğine işaret eder. Nitekim Hasen el-Basrî ve halkasının devamı olan Katâde'nin yazılı materyalden rivayette serbest bir tutum takındığı çeşitli rivayetlerden anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Dolayısıyla onun, pratikte bu yöntemi ne kadar kullandığını tespit edemesek de teorik olarak bir sorun görmediğini ve fiziki olarak da elinde yeterli yazılı kaynak bulunduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

İbn Ebî Arûbe'nin tamamı günümüze ulaşmayan *Menâsik* adlı eseri hacca dair çeşitli konuları ele alan 167 rivayeti muhtevidir. Hadis ilminin gelişim dönemine dair kıymetli bilgiler sunan bu eser, taşıdığı sened ve rivayet özellikleri itibarıyla aynı sırada telif edilen eserlerle benzer karakteristik özellikleri taşır. *Menâsik*, tek bir hocanın rivayetlerinin kitabın çoğunluğunu teşkil etmesi itibarıyla *Âsâr*'lar ile benzerlik gösterir. O, öncelikle Hasen el-Basrî, Katâde ve Matar gibi aynı hadis halkasının rivayetleri temel alınarak telif edilmiştir. Bununla birlikte Basra'daki diğer muhaddisler ile Kûfe, Mekke ve Medine senedleri aracılığıyla gelen rivayetler de eserde kendine yer bulmuştur.

Menâsik, hicrî ikinci asrın sünnet anlayışına uygun bir şekilde merfû ve mevkuf olanları içermekle birlikte ağırlıklı olarak maktû rivayetlerden oluşur. Müellifin, rivayetin ref' edildiğini belirtirken döneminde yaygın ifadeleri kullanması, senedi tam olarak vermeden merfû olduğuna işaret ile yetinmenin hicrî ikinci asrın bir rivayet üslubu olduğuna işaret eder. Bu durum, bazı oryantalistlerin iddia ettikleri gibi ilk dönemdeki fakihlerin ve Müslümanların fikhî çözümlerinin, daha sonrasında muttasıl senedlerle ref' edildiği şeklinde bir çıkarımın zorunlu olmadığını da bir delilidir. Ebü'n-Nadr'ın mevkuf rivayetlerdeki kaynakları büyük oranda Hicaz ve Kûfe ekollerine öncülük eden sahâbedir. Fikhî perspektifinden dolayı bunlar arasında fakih sahâbiler

161 İbn Hanbel, *el-İlel*, 3/470.

162 Ma'mer, *el-Câmi*, 11/249.

163 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 105-106.

164 İbn Ebî Arûbe, *el-Menâsik*, 80.

165 Maden, *Hicri İkinci Asırda Ehli Hadis Halkaları Basra*, 104-106; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târihü't-Taberî* (Beirut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 11/637.

önemli bir orana sahiptir. O, maktû rivayetlerde de sadece kendi halkasının ve bölgesinin tâbiîn âlimleriyle yetinmemiş diğer ilim merkezlerindeki birikimi de eserine taşımıştır.

Menâsik, %30,5 oranında münkatı', mürsel ve mübhem türünde kusurlu senedler barındırır. Bu durum müellifin ders halkasının, bilgileri sahibine dayandırma noktasındaki genel mütesâhil tavırlarıyla da ilişkilidir. Sonraki asırlarda kusur sayılan bazı hususlar, aslında kimi oryantalistlerin de işaret ettiği gibi müellifin, senedlerdeki kusurları düzeltme ve eksiklikleri tamamlama gibi bir faaliyete girmediğini gösterir. Onun, mübhem senedlere yer vermesinin; dönemin şartları gereği böyle bir zorunluluk görmemesi, kitabı uzatacağını düşünmesi, çok sayıda hocasından dinlemesi, fıkıh merkezli bakış açısı ile hatırlayamama gibi beşerî faktörlerinden bahsedilebilir.

Senedlerin birleşik forma sokulmasında fikhî bir bakış açısının ve nakil tarzının etkin olduğu görülür. Ebü'n-Nadr, birçoğunda aynı görüşe sahip sahâbe ve tâbiîn fakihlerini bir araya getirdiği bu senedler ile farklı bölgelerdeki âlimlerin görüşlerinin aktarılmasında pratik bir usul benimsemiştir.

İbn Ebî Arûbe, rivayetlerin edâ ve tahammülünde an'ane, tahdis ve inbâ gibi terim anlamı kazananların yanı sıra günlük konuşma ve müzakerelerdeki doğal aktarım formlarını da istihdam eder. O, "mislü zâlik" vb. metinsiz rivayetlere Katâde'nin görüşlerini diğer ekol mensubu âlimlerle destekleme ve senedin mütâbiini getirerek güçlendirme olmak üzere iki farklı tarzda yer verir.

Ebü'n-Nadr'ın mülâkat olmaksızın doğrudan bir yazılı kaynaktan rivayette bulunduğu dair elimizde açık herhangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte, onun yer aldığı hadis halkasının bu noktada mütesâhil davranıp kitâbet yönteminden istifade ettiği, kendisinin de teorik olarak bu konuda bir sorun görmediğini ve fiziki olarak da elinde yeterli yazılı kaynak bulunduğunu söylemek mümkündür.

Menâsik çerçevesinde kaleme alınan bu makale neticesinde üç konunun detaylı çalışılmasına ihtiyaç görülmüştür. İlki, hicrî ikinci asır Basra'sından günümüze eksik ulaşan *Menâsik*'in kalan kısmının, çağdaşları ve sonraki hadis tasniflerinden istifade edilerek yeniden inşası faaliyetidir. İkincisi, bu eserin hem kendi dönemine hem de sonraki hadis tasniflerine etkisinin kapsamlı analize tabi tutulmasıdır. Sonuncu öneri ise *Menâsik*'teki rivayetlerin, ref' ve isnad tamamlama olgusu çerçevesinde hadis tarihi çalışmaları ve oryantalist iddialar da dikkate alınarak geniş kapsamlı ele alınmasıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ahatlı, Erdiñ. "Tahdis". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/391-392. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Akgündüz, Ahmet. "Eyyüb es-Sahtiyânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Aşıkutlu, Emin. "Mübhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/434-435. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Bayram, Fatih. *Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Âsâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Birşık, Abdülhamit. "Katâde b. Diâme". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/22-23. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Kitâbü'l-Târîhi'l-kebir*. thk. Muhammed Abdulmuîd Hân. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1986.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Atâ b. Ebû Rebâh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4/35-36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Çelik, Ali. *Basra'da Hadis İlk Üç Asır*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Çelik, Ali. "Basralı Muhtelit Râviler (Hicrî İlk Üç Asır)". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2016), 157-181.
- Çelik, Ali. *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Çelik, Ali. "Tedlis Yapmakla İtham Edilen Basralı Râviler". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (25 Haziran 2019), 185-208. <https://doi.org/10.34085/buifd.542524>
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelü'l-vârîde fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi - Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Debbâsî. 15 Cilt. Riyad ve Demmâm: Dâru Taybe ve Dâru İbnü'l-Cevzî, 1405/1985 (1-11), 1427/2006 (12-15).
- Dündar, Şule. *Saîd b. Ebî Arûbe ve "Kitâbu'l-Menâsik" Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Ebû Yûsuf, Ya'küb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Küfî. *Kitâbü'l-Âsâr*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut:

- Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1355/1936.
- Ebû Zûr'a, Abdurrahmân b. 'Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî. *Târihu Ebî Zûr'a ed-Dımeşkî*. thk. Halil Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Erul, Bünyamin. *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I) I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö. 153) el-Câmi'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (01 Nisan 2002), 27-61. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000079
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbüri. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis ve kemiyeti ecnâsihi*. thk. Ahmed b. Fârsi es-Selûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1403/1983.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târihu medîneti Dımaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Arûbe, Ebû'n-Nadr Saîd b. Ebî 'Arûbe Mihrân el-'Adevî. *Kitâbü'l-Menâsik*. thk. Âmir Hasan Sabri. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1372/1953.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1407/1986.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü'l-Tehzîb*. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1327/1909.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Kitâbü'l-İl'el ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Tabakâti'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn 'Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. 'Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Heyet. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-Mesâlik fi şerhi Muvattâi Mâlik*. thk. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymânî - Âişe bt. Hüseyin es-Süleymânî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007.
- İbnü'l-Mukrî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Ali el-İsfahânî. *el-Mu'cem*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Sa'd. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Os mân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadis*. thk. Nûreddin İtr. 15 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1430/2009.
- Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Karagözoğlu, İsmail - Erdoğan, Tunahan. "İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin Hadisçiliği ve el-Âsâr İsimli Eserinin Önemi". *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (20 Haziran 2022), 56-77.
- Koçınkağ, Mansur. *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'yi ve Hadis*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Maden, Ömer Faruk. *Hicri İkinci Asırda Ehli Hadis Halkaları Basra*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal

- Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta' li-İmâmi Dâri'l-Hicre Mâlik b. Enes rivâyetu Yahyâ b. Yahyâ el-Leyis el-Endelüsi*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1417/1997.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta' rivâye Ebî Mus'ab ez-Zührî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmud Muhammed Halîl. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1418/1998.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. *Muvatta'ü'l-imâm Mâlik rivâyetu Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatif. Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 3. Basım, 1414/1994.
- Ma'mer, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *Kitâbü'l-Câmî' (Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin el-Musannef'i ile birlikte)*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 (10-11) Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, ts.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1403/1983.
- Motzki, Harald. *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. çev. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerif İçinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. Riyad: Dâru's-Selâm, 1422/2001.
- Oral, Kenan. *Muvatta' Oluşum Süreci, Tasnifi ve Nüsha Farklılıklarının Sebepleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Oral, Kenan. "Tasnif ve Metin Açısından İbn Ebî 'Arûbe'nin Kitâbü'l-Menâsik'i". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (31 Mart 2022), 513-540. <https://doi.org/10.33415/daad.1031434>
- Özdemir, Veysel. *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2014.
- Özen, Şükrü. "Nehâi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/535-538. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Özer, Salih. "G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri". *İsnad Analiz Yöntemleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Özşenel, Mehmet. *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Polat, Salahattin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Râmhürmüzî, Hasan b. Abdurrahmân-. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1404/1984.
- Robson, James. "İbn İshak'ın İsnad Kullanışı". çev. Talat Koçyiğit. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 117-126.
- Sabri, Âmir Hasan. "Mukaddime". *Kitâbü'l-Menâsik*. mlf. Ebû'n-Nadr Saîd b. Ebî 'Arûbe Mihrân el-'Adevî. 5-52. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. London: Oxford University Press, 1979.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2. Basım, 2001.
- Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Ebû Arûbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19/421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Suiçmez, Yusuf. *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber 'e Nispeti*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Şahin, Sami. *Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *Kitâbü'l-Âsâr*. thk. Ahmed İsâ el-Ma'sarâvî. 2 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1427/2006.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târihü't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 2. Basım, 1387/1967.
- Topgül, Muhammed Enes - Maden, Ömer Faruk. "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği". *İslam Araştırmaları Dergisi* 45 (29 Ocak 2021), 37-68. <https://doi.org/10.26570/isad.846686>
- Türcan, Zişan. "Üçüncü Asır Hadis Musennefâtü Üzerine eş-Şâfiî'nin Etkisi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/1 (Haziran 2009), 87-100.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Uğur, Mücteba. "İnbâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/268. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Vureykât, Abdulkerim Ahmed. "Ravilerin Hadisleri Mürsel Rivayet Etme Sebepleri". çev. Mehmet Turan. *Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar*. ed. Enbiya Yıldırım. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Yorulmaz, Nilüfer Kalkan. *Ehl-i Rey'in Rivayet Anlayışı (İmam Muhammed'in Kitâbu'l-âsâr'ı Örneği)*. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2018.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Yücel, Ahmet. "Kâle". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/242-243. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 11. Basım, 1417/1996.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.